

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संदर्भातील विचार

डॉ. अतुल हणमंत कदम,
सहयोगी प्राध्यापक,
राज्यशास्त्र विभाग,
के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स ऍण्ड
विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज,
विद्यानगर, भोसरे ता. माढा.
जि. सोलापूर 413208

सारांश:

जागतिक पातळीवर भारत हा एकमेव असा देश आहे जो लोकशाही शासन प्रणाली या राजकीय व्यवस्थे मधून आपली धोरणे राबवत आहे. याचे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी निर्माण केलेल्या, उभ्या केलेल्या लोकशाहीच्या रचनेला जाते. विविध विभागात विभागलेला व प्रदिर्घ असा भूभाग, हरत-हेच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, जाती, भाषा, धर्म, पंथ, परंपरा अशा विविधतेने नटलेल्या व नव्याने वसाहतीच्या जोखडातून स्वतंत्र झालेल्या भूभागाला, सजीवाला एका सुत्रात बांधण्याचा प्रयत्न केलेल्या अनेकांमध्ये डॉ. बाबासाहेब यांचे स्थान निश्चितच अग्रभागी व महत्वपूर्ण आहे. कोणतीही इतर राजकीय वारसा नसण्याच्या पाश्चिमीवर, प्रच्छन्न दारिद्र्य, मागासलेपणा, बेरोजगारी, विकासाचा अभाव, निरक्षरता, भेदभाव या समस्यांच्या व लोकशाहीच्या विकासात आणि अम्मलबावणीत अडथळा असणाऱ्या घटकाच्या पाश्चिमीवर भारतात लोकशाहीचा प्रयोग राबविणे खरेच अवाहनात्मक होते. मानवाला कोणत्याना कोणत्या राजकीय व्यवस्थेचा भाग बनणे आवश्यक असते. त्यामध्ये जगातील प्रगत राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास करून संविधान निर्मात्यांनी इतर राजकीय व्यवस्थांच्या तुलनेत लोकशाही या शासनप्रणालीचा स्विकार भारतासारख्या देशात करून सामाजिक, राजकीय, आर्थिक लोकशाही प्रत्यक्षात आणण्याचा केलेला प्रयत्न निश्चितच प्रशंसनीय आहे. लोककल्याणकारी लोकशाही जीवनप्रणाली चालू राहण्यासाठी, लोकशाही बळकट होण्यासाठी, टिकण्यासाठी, उत्क्रांत होण्यासाठी संविधानभेतील सर्वच स्वातंत्र्य संग्रमातील नेत्यांबरोबर मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानाची तरतूद करून ठेवली आहे. कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ, निवडणूक आयोग यासारख्या संस्था, विविध शासकीय व संविधानिक पदे याबाबतची अतिशय सविस्तर व सर्वच बाबींचा सांगोपांग विचार करून लिहून ठेवलेल्या संविधानामुळे राज्यकर्त्यांना राज्यकारभार करत असताना दिशा दाखवण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी संविधान पार पाडत आहे. लोकशाही शासनप्रणालीमुळे नाहीरे वर्गाचे म्हणजेच गरीबांचे शोषण भांडवलदार, श्रीमंत किंवा आहरे वर्गाकडून होणार नाही याची शाश्वती मिळते. एक व्यक्ती एक मत हे तत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी वास्तवात आणलेल्या लोकशाहीचे होते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर दलित, गरीब, शोषित, कष्टकरी, मजूर, शेतकरी यासारख्या मागास वर्गाला राजकीय समतेच्या प्रवाहात आणण्याचे महत्वाचे कार्य या लोकशाहीने केले. राजकीय समतेच्या आधारावर सामाजिक व आर्थिक समता आणण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेत आणाऱ्या लोकशाहीला प्रयत्न करावे लागत आहे. यामध्ये राजकीय पक्ष, सुज्ञान नागरीक, दबाव गट यांची भूमिका महत्वाची आहे. कारण लोकशाही म्हणजे लोकांची सत्ता. लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांचे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष चालवलेले शासन होय. यांच्या प्रयत्नावरच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व इतर राजकीय नेत्यांनी कल्पिलेली लोकशाही प्रत्यक्षात येईल हे विसरून चालणार नाही.

बीज शब्द : लोकशाही, समता, न्याय, अधिकार, कर्तव्य

प्रस्तावना -

या वरील व्याख्यांचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, लोकशाही ही अशी राजकीय व्यवस्था आहे जिथे व्यक्तिस्वातंत्र्य, व्यक्तिविकास, लोककल्याण जोपासण्यासाठी लोकांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर केला जातो. प्रत्येक नागरिकाला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात समान वागणूक, सर्वांना विकासाची समान संधी, प्रत्येकाला राजकीय संसूचनामध्ये समान वाटा व हक्क, सामाजिक हितातून व्यक्तीहीत, समान व सर्वांना सारखाच न्याय, सर्वजन एकाच दर्जाचे असल्याने सर्वांनी सर्वधर्मसमभावाने, बंधुतेच्या भूमिकेतून, विश्वबंधुत्व, विश्वशांती, मानवतावदी दृष्टीकोनातून सार्वजनिक क्षेत्रात वावरणेही महत्वाची लक्षणे लोकशाही व्यवस्थेची आहेत.

संशोधन पध्दती, तंत्रे व साधने -

या शोधनिबंधाचा विषय बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही संदर्भातील विचार असा असून या शोधनिबंधाचे लिखाण करण्याकरिता ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनतील माहिती मिळविण्यासाठी द्वितीय सामग्री स्रोतांचा वापर केलेला आहे. या स्रोतांमध्ये या विषयाशी संबंधित संदर्भग्रंथ, पुस्तके, संशोधन निबंध, शासकीय-निमशासकीय अहवाल, वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य तसेच इंटरनेट, विकिपिडिया या ऑनलाईन साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन समस्या -

- 1) लोकशाही म्हणजे काय व तिचा विकासकासा झाला ते पहाणे
- 2) भारतीय लोकशाहीच्या विकसात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान पहाणे
- 3) लोकशाही मधील अवाहणेकोणती आहे

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- 1) लोकशाही या संकल्पनेचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, दृष्टीकोणातून अभ्यास करणे.
- 2) लोकशाही राजकीय व्यवस्थेमुळे लोकांच्या जीवनात बदल झाला किंवा कसे याचा अभ्यास करणे.
- 3) डॉ. आंबेडकर यांना अभिप्रेत असणाऱ्या लोकशाहीच्या विकासामध्ये भारतीय स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 4) लोककल्याणकारी लोकशाहीच्या प्रस्थापनेसाठी, विकासासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके -

- 1) भारतातील लोकशाहीच्या प्रवाहात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान महत्वाचे आहे.
- 2) भारतातील संसदीय लोकशाही लोककल्याणाचे महत्वाचे साधन असल्याने नागरिकांचा या राजकीय व्यवस्थेकडे कल वाढला आहे.
- 3) लोकशाही जीवंत ठेवण्यासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न होत असले तरी शासनाची भूमिका महत्वाची आहे.
- 4) लोकशाही व्यवस्था सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समतेतील, स्वातंत्र्यातील, न्यायातील अविभाज्य भाग आहे.

लोकशाहीचा विकास -

प्राचीन ग्रीक विचारवंत हेरोडोटस, ऍरिस्टॉटल यांनी आपल्या चिंतनामध्ये लोकशाही या संकल्पनेबद्दल चर्चा करून लोकशाही व्यवस्थेतील फायदे-तोटे यांची चिकित्सा करून लोकशाहीमध्ये अनुस्यूत असणारा कोणता शासन प्रकार योग्य आहे याबाबत विचार मांडले आहेत. प्राचीन भारतात राजाकडे अमर्याद सत्ता असणारी स्वराज्य ही शासनपध्दती अस्तित्वात होती. तर मध्ययुगात संरजामदार वर्गाला सर्वाधिकार असणाऱ्या संरजामशाही शासन पध्दतीचा विकास झाला. इंग्लंड मधील स्टुअर्ट घराण्यातील राजा विरुद्ध प्रजा असा आधुनिक काळात 17 व्या शतकात झालेल्या संघर्षातून तेथे लोकशाही शासनप्रणालीचा जन्म व विकास सुरू झाला. तदंतर फ्रान्स, अमेरिका येथील राज्यक्रांत्यांनी लोकशाहीच्या समृद्धीमध्ये नव्या, विकसित, जनकल्याणकारी संकल्पनांची भर घातली. दोन्ही महायुद्धांच्या काळात जनतेमध्ये हक्क-अधिकार, कर्तव्य, स्वयंनिर्णयाचे तत्व याबाबत जागृती होवून लोकशाही या राजकीय जीवणप्रणालीची संपूर्ण जगातच नव्याने मांडणी होवून प्रगत स्वरूप येवू लागले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय लोकशाहीतील योगदान -

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, संसदीय लोकशाहीचे पुरस्कर्ते, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्वातंत्र्याचे, समतेचे, न्यायाचे महान कैवरी, परिवर्तनवादी विचाराचे पाईक, दलितउध्दारक, घटनात्मक मार्गाचे प्रवक्ते, चतुरस्र विद्वान, व्यासंगी, ज्ञानयोगी पंडित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय लोकशाहीच्या प्रस्थापनेत, अम्मलबजावणी मध्ये, विकासामध्ये जे योगदान दिले आहे ते अमेरिकेचे घटनापंडित जेफरसन यांच्या तोडीचे आहे. ऍनहिलेशन ऑफ कास्ट या पुस्तकात त्यांनी लोकशाही शासनाबाबत आपले विचार त्यांनी मांडले आहेत. त्यामध्ये त्यांनी लोकशाही केवळ शासनप्रकार नसून जनतेने एकसंध राहण्याची, एकमेकाबद्दल अस्था असणारी, सहजीवन असणारी व्यवस्था आहे. आपल्या भोवतालच्या सर्वांचा आदर करणारी वृत्ती बाळगण्याची व्यवस्था आहे असे ते म्हणतात. रक्तपाताशिवाय लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारी बदल घडवून आणणाऱ्या शासनव्यवस्थेच्या प्रकारास आणि पध्दतीस लोकशाही म्हणतात. अशी त्यांनी लोकशाहीची व्याख्या केली आहे.

कॅबिनेट मिशन योजने नुसार संविधान तयार करण्यासाठी जूलै 1946 साली मध्ये प्रांतिक विधिमंडळांनी घटना समितीवरील प्रतिनिधींची निवड केली. बंगाल विधिमंडळातील सहकार्याने सुरवातीला डॉ. बाबासाहेब संविधान समितीवर निवडून गेले. 1947 साली बंगालच्या फाळणी नंतर डॉ. जयकरांच्या रिकाम्या जागेवर मुंबई विधिमंडळातून डॉ. बाबासाहेब संविधान

समितीमध्ये निवडून आले. संविधान परिषदेने 3 ऑगस्ट 1947 रोजी मसुदा समिती स्थापन करून या समितीचे अध्यक्षपद डॉ. आंबेडकर यांना दिले. 9 डिसेंबर 1946 ते 24 जानेवारी 1950 या कालखंडात मसुदा समितीमधील आपल्या इतर सहकार्यांच्या सोबत डॉ. बाबासाहेब यांनी भारताचे शोषणकारी, असमानता असणारे, गरीब-श्रीमंत मोठी दरी असणारे चित्र पालटून टाकणारी व स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुभावाची प्रस्थापना करणारे संविधान लिहून तयार केले. या संविधानाद्वारे भारतात संसदीय लोकशाहीचा प्रयोग डॉ. बाबासाहेब यांनी सुरू केला.

संसदीय लोकशाहीवर निष्ठा असणारे, लोकशाहीचे उपासक म्हणून डॉ. बाबासाहेब यांचे स्थान शीर्ष स्थानी आहे. प्रगत व लोकशाही परंपरा आणणाऱ्या देशांमध्ये डॉ. बाबासाहेब यांचा वावर असल्याने सहाजिकच लोकशाही बघल यांच्या मनामध्ये अस्था निर्माण झाली. फॅसिझमचा, साम्यवादाचा त्यांनी अभ्यास केला असला तरी या व्यवस्थांपासून ते नेहमीच लांब राहिले. अध्यक्षीय लोकशाही व्यवस्थेत एका व्यक्तीची हुकूमशाही प्रस्थापित होवू शकत असल्याने अध्यक्षीय लोकशाहीपेक्षा संसदीय लोकशाहीवर त्यांची श्रद्धा होती. सन 1919 मधील साऊथ ब्युरो कमिशनपुढील दिलेल्या साक्षीवरून डॉ. बाबासाहेब प्रातिनिधीक लोकशाहीवादी नेते होते हे दिसून येते. बुद्धिप्रामाण्यवादी व इहवादी लोकशाही शासनाचे ते प्रमुख घटनाकार होते.

लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात जिच्याद्वारा रक्तपाताशिवाय मूलगामी क्रांतिकारक बदल घडवून आणता येतात अशी शासनाची घडण किंवा पध्दती म्हणजे लोकशाही होय अशी लोकशाहीची व्याख्या डॉ. बाबासाहेब यांनी केली होती. उदारमतवादी लोकशाहीतील व्यक्तिवाद, मर्यादित शासन ही वैशिष्ट्ये मान्य करून संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार डॉ. बाबासाहेब करतात. सत्तेचा ज्यांना कधी स्पर्श झाला नाही अशा समाजतळी खितपत पडलेल्या पददलित वर्गाला सत्ता प्राप्त होणे हीच खरी लोकशाही असते असे ते म्हणत. डॉ. बाबासाहेब यांची लोकशाहीची संकल्पना ही व्यक्ती हेच स्वयंमेव साध्य आहे, व्यक्तीला काही अदेय हक्क असतात व संविधानाने त्या हक्कांची हमी त्याला दिलीच पाहिजे, कोणत्याही विशेषाधिकाराच्या प्राप्तीमुळे व्यक्तीला आपल्या संवैधानिक हक्कांचा त्याग करावा लागू नये, इतरांवर शासन करण्याची सत्ता राज्यसंस्था कोणाही खाजगी व्यक्तींना प्रदान करणार नाही या चार गृहितांवर आधारलेली आहे.

आपल्या राजकीय विचारांच्या दुसऱ्या अवस्थेत 1931-32 नंतरच्या कालावधीत काळाराम मंदिर प्रवेशासारख्या चळवळी करून उपयोग नाही तर दलितांच्या मुक्तीसाठी राजकीय सत्ता हस्तगत करणे आवश्यक आहे असे ते म्हणतात व दलितांच्या विभक्त मतदारसंघाची मागणी करतात डॉ. बाबासाहेब आपल्या लोकशाहीच्या विचारमध्ये प्रभावी, समर्थ विरोधी पक्ष, विरोधी वृत्तपत्रे यांचे महत्व व उचित स्थान अधोरेखित करतात. म्हणूनच 1935 च्या भारत सरकारच्या सुधारणा कायद्याप्रमाणे 1937 मध्ये महाराष्ट्रात झालेल्या राज्य विधानसभेच्या निवडणुका लढविण्यासाठी त्यांनी जातीय नव्हे तर वर्गीय पायावर उभा राहणाऱ्या स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात मजूर पक्षाच्या ऐवजी शेड्यूलड कास्ट फेडरेशन हा पक्ष स्थापन केला. तसेच न्याय्य व मुक्तवातावरणातील निवडणुकांचा पुरस्कार ते करतात. कारण त्यामुळे सार्वत्रिक निवडणुकांनंतर होणारे सत्तांतर हे रक्तंजित न होता किंवा दडपशाहीमुक्त असणारे असते. या अशा प्रकारच्या लोकशाहीमुळे राजकीय पक्षांत खिलाडू वृत्ती जोपासली जाते जी लोकशाहीला पुरक व पोषक असते. कार्ल मार्क्सचा सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग डॉ. बाबासाहेब यांना मान्य नव्हता. कामगारवर्गाच्या हुकूमशाहीला, एकाधिकारशाहीला त्यांनी विरोध केला. कारण कामगारांची ही हुकूमशाही शेवटी कम्युनिस्ट पक्षाची हुकूमशाही ठरते असे त्यांची धारणा होती. म्हणून त्यांनी संसदीय लोकशाहीचा पुरस्कार केला. तत्कालीन लोकशाही व्यवस्था त्या काळातील समाजाला नवखी होती. त्यामुळे तिची फळे लगेच लोकांना मिळतील असे नाही. ही लोकशाही रूजायला वेळ लागेल असे ते म्हणतात. लोकशाहित कायदा महत्वाचा असला तरी घटनात्मक नीतिमत्तेला ते अधिक प्राधान्य देतात. लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी राजकीय पक्षांची गरज ते प्रतिपादित करतात. मात्र हे राजकीय पक्ष संघटित व शिस्तबद्ध असेलेले द्वि किंवा बहुपक्ष असले पाहिजे असे ते मत मांडतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाही शासन प्रकाराकडे केवळ व्यवस्था म्हणून पाहिले नाही तर ती एक जीवनपध्दती आहे असे ते म्हणतात. लोकशाहीतील लोक हा शब्द त्या व्यवस्थेतील सर्व लोक जे राजकारणात प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष राजकीय प्रक्रियेमध्ये सहभागी असतात ते या नजरेने त्यांच्याकडे पाहतात. ज्या लोकांनी शासनाची सार्वभौम सत्ता निर्माण केली आहे त्या सर्व लोकांचे कल्याण साधणारी लोकशाही अस्तित्वात यावी असे ते म्हणतात. लोकशाहित विरोधी पक्ष, प्रसारमाध्यमे, विचारस्वातंत्र्य, संविधानिक नैतिकता, अल्पमतवाल्यांची सुरक्षितता, लोकनिष्ठा याबाबत त्यांनी विचारमांडून त्यांचे लोकशाहिच्या विकासात महत्व अधोरेखित केले आहे. लोकशाहीचा संबंध राज्यशास्त्राशीच नव्हे तर नीतिशास्त्राशी देखील घातला. लोकशाहीचे रोपटे भारतात संविधानाच्या जोरावर वाढावे, व्यक्तीपुजेमुळे सत्तेवर हुकूमशाहा येवू नये असे त्यांना वाटत होते. एक व्यक्ती, एक मत, एक मूल्य या त्रिमितीय लोकशाहीच्या संकल्पनेवर त्यांचा भर होता. 26 जानेवारी 1950 रोजी मिळालेली राजकीय समता आर्थिक व सामाजिक

विषमतेमुळे उलथवून जाऊ नये असे म्हणतात. सामाजिक, आर्थिक समतेसाठी, स्वातंत्र्यासाठी प्रत्येकाने झटले पाहिजे अन्यथा: मोठ्या प्रयत्नाने संविधानाने उभा केलेला लोकशाहीचा इमला उध्वस्त होईल याची त्यांना भीती होती.

निष्कर्ष -

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता घेण्यात आलेल्या गृहितकांची पडताळणी वरील विश्लेषणाच्या आधारावर केल्यानंतर पुढील निष्कर्ष निघतात. आज आपण ज्या लोकशाही मार्गाने रक्तपात न घडविता सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक तसेच सार्वजनिक क्षेत्रात जे परिवर्तन घडवून आणत आहोत त्या लोकशाही शासनप्रणालीची पायाभरणी करण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान महत्वाचे आहे. जगभरातील विविध देशांच्या संविधानांचा अभ्यास करून डॉ. बाबासाहेब यांनी भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. आदर्श लोकशाही शासन पध्दतीमुळे नागरिकांत चारित्र्य, शील, सचोटी, उद्योगशीलता, धारिष्ठ इत्यादी गुणांचा विकास होत असल्याने इतर कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेपेक्षा लोकशाही ही राजकीय व्यवस्थेचे पाईक होण्याचा लोकांना कल वाढला आहे. लोकशाही पुढे घेवून जाण्यात शासनाची भूमिका महत्वाची असते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक असे लोकांच्या खाजगी व सार्वजनिक कोणतेही क्षेत्र घ्या त्यावर शासनाच्या निर्णयांचा परिणाम होत असतो. त्यामुळे निर्णय घेत असताना पक्षीय राजकारण, विचारधारेतील भिन्नता या बाबींचा अडसर नये व देता शासनाने आपली भूमिका बजावणे गरजेचे आहे. ह्या सर्वच गृहितांचा स्विकार करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाची सर्वच गृहितके तपासून पडताळणी केल्यानंतर स्विकृत करण्यात येत आहेत.

3 एप्रिल 1955 च्या सिध्दार्थ कॉलेजमधील भाषणात लोकशाहीच्या विकासातील हुकूमशाही म्हणजेच भांडवलशाही व माणसामाणसातील भेद भाव ज्याला ते ब्राम्हणशाही या नावाने संबोधतात ते दोन शत्रू हाटवले पाहिजेत असे मत मांडतात.

शिफारशी -

1. लोकशाहीची फळे सर्वांना समान मिळण्यासाठी स्त्री-पुरुष, गरीब-श्रीमंत, साक्षर-निरक्षर, सबल-दुर्बल, स्पृश्य-अस्पृश्य, मागास-विकसित असा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान संधी दिली पाहिजे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिप्रेत असणारी लोकशाही अस्तित्वात येण्यासाठी वंशपरंपरेच्या कोणत्याही तत्वाला राजकीय प्रक्रियेमध्ये स्थान देता कामा नये. ज्यामुळे सामाजिक न्याय, सामाजिक समता अस्तित्वात येईल. राजकीय समता, स्वातंत्र्याबरोबर सामाजिक व आर्थिक समता, स्वातंत्र्य प्रत्यक्षात येणे गरजेचे आहे.
3. लोकशाही मध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या सार्वभौमत्वाचा आदर राखत त्याचा सन्माननीय नागरीक म्हणून त्याच्या विकासासाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण करून देणे गरजेचे आहे.
4. बदलत्या काळानुसार, लोकांच्या बदलत्या आशा-अपेक्षा यानुसार लोकशाहीचे स्वरूप, तिचे उद्दिष्ट बदलून लोकशाही मुळे जनतेला आत्मनिर्भर, उपक्रमशील, जबाबदारीची जाणीव झाली पाहिजे.
5. लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी मोफत, दर्जेदार व सक्तीच्या शिक्षणाची सोय असली पाहिजे, नागरिकांना भयमुक्त, आरोग्यदायी जीवणाची हमी असली पाहिजे. समाजाची पुनर्रचना लोकशाहीच्या तत्वावर झाली पाहिजे.
6. कायदा आणि प्रशासनातील संविधानाने मान्य केलेली समानता मान्य करून विरोधी पक्षाचे अस्तित्त्वसत्ताधारी पक्षाने टिकवले पाहिजे, त्यांच्या नकाराधिकाराचा आदर केला पाहिजे. प्रभावी विरोधी पक्षाचे लोकशाहितील महत्व नाकारून चालणार नाही.
7. शासनाने आणि नागरिकांनी घटनात्मक नीतिमतेचे पालन करून आपले आचरण स्वविकासाचे आणि देशाच्या विकासाचे राहिल याकडे लक्ष दिले पाहिजे.
8. शासन, नागरीक, प्रसारमाध्यमे या सर्वांनी सार्वजनिक विवेकबुद्धीचा अवलंब करून महिला, अल्पसंख्याकांचा विकास, जनकल्याण कसे साध्य होईल याकडे जाणिवपूर्वक लक्ष दिले पाहिजे. तसेच विवेकी लोकमत तयार करण्यात महत्वाची भूमिका निभवली पाहिजे.
9. समाजातील सर्वांच्या न्याय्य मागण्या व हितसंबंधांमध्ये सुसंवाद प्रस्थापित होवून बहुसंख्याकांनी अल्पसंख्याकांच्या हिताचे व कल्याणाने धोरण स्विकारावे.
10. वैचारिक निरक्षरता, अंधश्रद्धा, जातीयता, सामाजिक आर्थिक विषमता, व्यक्तिपूजा या लोकशाहीच्या मार्गातील अडथळ्यांना मुठमाती दिल्या शिवाय लोकशाही यशस्वी होणार नाही याची जाणीव प्रत्येकाला असली पाहिजे.
11. लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी जनमताला, साधक-बाधक चर्चेला वाव दिला पाहिजे. या विचारविनिमयातून लोकहिताचे निर्णय घेतले पाहिजेत.

12. भारताचे संविधान आदर्श स्वरूपाचे आहे. त्याची अमलबजावणी योग्य प्रकारे होणे आवश्यक आहे. तेव्हाच संविधानातील आदर्श तत्वे, मूल्ये प्रत्यक्षात येवून डॉ. बाबासाहेब यांना अभिप्रेत असणारी आदर्श लोकशाही अस्तित्वात येईल.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यसंस्था रचनेबद्दल आपले विचार मांडले आहेत. राज्य व्यवस्था मानवी गरजेतून जनतेच्या क्रियांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, लोककल्याण साधण्यासाठी, राज्यसमाजवाद निर्माण करण्यासाठी आवश्यक अशी सामाजिक संस्था आहेनिर्माण झाली असे ते म्हणतात. जेव्हा राजकीय व्यवस्थेकडून न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व ही मूल्ये जोपासली जातात तेव्हा राज्यसमाजवाद अस्तित्वात येतो असे ते म्हणतात. संसदीय शासनप्रणालीतील प्रातिनिधीतक शासनपध्दतीचा ते पुरस्कार करून अध्यक्षीय शासनव्यवस्थेतील एकाधिकारशाहीला विरोध करतात. आपल्या लोकशाही शासनपध्दतीच्या विचारांत लोकशाही शासनपध्दत यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या घटकांची चर्चा देखील त्यांनी केली आहे. भारताच्या स्वातंत्र्या पासून आजच्या 21 व्या शतकातील लोकशाहीची वाटचाल पाहिली तर असे म्हणावे लागेल की. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दाखवलेला प्रातिनिधीक संसदीय लोकशाहीचा दाखवलेला मार्ग खरोखर सर्वच मानवजातीच्या कल्याणाचा आहे. या लोकशाहीचा डोलारा टिकवण्याची खरी जबाबदारी ही जनतेबरोबर शासनाची आहे असे राज्यशास्त्राचा अभ्यासक म्हणून मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ -

1. नानी पालखीवाला अनु. वि. स. वाळिंबे- वुड, दि पीपल, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, 1216, सदाशिव पेठ, पुणे 30 तिसरे पुनर्मुद्रण, सप्टेंबर 2002
2. भास्कर भोळे - आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर 2003
3. आधुनिक भारतीय राजकीय विचारश्: प्रवाह आणि अंतःप्रवाह - डॉ. अशोक चौसाळकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 411 030, प्रथमावृत्ती 1 ऑगस्ट 2014
4. धनंजय कीर- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1966
5. डॉ. ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड - महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर, राजवंश पब्लिकेशन, मुंबई 400 709, चौथी आवृत्ती - ऑक्टोबर 2011
6. नागोराव कुंभार - डॉ. आंबेडकर विचारदर्शन, प्रबोधन प्रकाशन, 1991
7. टी. ए. गवळी - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 1991
8. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लेखन आणि भाषणे, खंड 18 भाग 3 (महाराष्ट्र शासन, 2002)
9. समाज प्रबोधन पत्रिका, क्रमांक - 216, ऑक्टोबर - डिसेंबर 2016
10. समाज प्रबोधन पत्रिका क्रमांक - 221, जानेवारी - मार्च 2018
11. https://mr.wikipedia.org/wiki/डॉ._बाबासाहेब_आंबेडकरांचे_विचार#लोकशाहीसंबंधी_विचार
12. <https://visheshmarathi.com/ambekar-vichar/>
13. <https://maharashtratimes.com/editorial/article/dr-babasaheb-ambekar-mahaparinirvan-diw-2019-dr-babasaheb-ambekar-and-democracy/articleshow/72387206.cms>
14. <https://www.loksatta.com/lokprabha/vishesha/ambekar-and-democracy-in-modern-days-1677325/>
15. Indian Constitution (Govt. Copy)